

Danuta Kamilewicz-Rucińska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Nauk Społecznych
ORCID: 0000-0002-7875-9610

BHW 44/2021
ISSN 1233-2224
DOI: 10.14746/bhw.2021.44.2

Aleksandra Wolfgang – kobieta świata nauki i literatury I połowy XIX wieku

Abstract. Aleksandra Wolfgang – a woman in the world of science and literature in the first half of the 19th century.

The nineteenth century is known as a time of urbanization and industrialization, a time of new concepts, changes in the structure, cohesiveness and value system of contemporary societies. This kind of ideological and cultural eclecticism was not fully applicable in the process of shaping the perception of a woman. Women were still considered to be bereft of individuality while femininity was perceived as a negative trait and a manifestation of selfishness, with men's dominant position conditioned by traditions, customs and the law.

Aleksandra Tekla Sofia Wolfgang (1805–1861) was born to a family of Jan Fryderyk Wolfgang, a scientist, professor of pharmacy, pharmacology and chemistry, and Helena Aloiza Pacowski. Aleksandra made contribution to history by devoting her life to work, scientific and literary, thus giving up her family life. She began literary and scientific activity at the age of sixteen by writing articles, poems, and translating historical works (mostly from French) for the Vilnius press. She translated into Polish scientific works of her father and other world-renowned researchers. In the journal *Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej* [eng. *The History of National and Foreign Charity*] she was the only woman publishing under her own name. In the course of creating a herbarium to describe the flora of Samogitia, Jerzy Pabreż took advantage of some of Alexandra's proposals to give new names to the plants. Aleksandra Wolfgang made her contribution to the development of botany in Lithuania by creating a herbarium, conducting experiments with plants in natural conditions and describing the surroundings. After her father's death, she finished his *Dictionary of Botanical Terms*. She is also the author of the first publications in the Vilnius press about the history of education of the deaf and mute, which in 1830 resulted in the publication of a monograph entitled *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych* [Historical outline of education for the deaf and mute and the relevant establishments], written on behalf of all Lithuanians waiting for the support and benevolence of Alexandra Romanova, Empress of Russia.

Aleksandra Wolfgang's writing, especially her correspondence, shows the expressive, creative and scientific activity of Stefan Batory University during its closure by the tsar.

For Alexandra Wolfgang, the life devoted to science and society was the simplest way to create and develop general good, which was acknowledged and emphasized by her contemporary scientists

Keywords: Aleksandra Wolfgang, scientific work, history

Społeczeństwo jest konstruowane przez jednostki w toku ich interakcji społecznych. Teoria roli podkreśla ścisłą więź pomiędzy poczuciem własnej tożsamości, która jest wynikiem procesów interakcji społecznej, a przynależnością do szerszych struktur społecznych. Zachowania i postawy człowieka nie są na ogół dowolne, lecz są związane ze strukturalnymi pozycjami jednostek w społeczeństwie. Jednostki oczekują od siebie określonych rodzajów zachowań lub zachowują się zgodnie z oczekiwaniami, których treść wynika z pozycji, jaką zajmują w strukturze społecznej. Odgrywanie roli jako reakcji na oczekiwania społeczne ma charakter procesu związanego ze stopniowym uczeniem się lub przyswajaniem sobie społecznych norm i wartości¹. Maria Chodkowska rolę społeczną określiła jako „pewne schematy i wzory postępowania funkcjonujące zarówno w świadomości jednostkowej, jak i społecznej oraz odpowiadające im mniej lub bardziej ściśle rzeczywiste zachowania, warunkowane potrzebami realizatora danej roli, a także naciskami innych osób i grup”². Normy i zwyczaje społeczne wyznaczają sposób bycia i życia każdego człowieka. Rola kobiety w społeczeństwie, w tym w rodzinie, przez wieki była mocno ograniczona, a jej wizerunek kreowano jako „szarą eminencję”³. Kiedy w końcu XIX wieku w Europie i Ameryce patriarchy chylił się ku upadkowi za sprawą dokonanego przełomu w pozycji kobiet (uzyskanie praw wyborczych i dostęp do edukacji), w Polsce rolę kobiety nadal określał mężczyzna:

Kobieta to kwiat, kobieta to zero, kobieta to przedmiot nie obdarzony siłą samodzielnego ruchu. Nie ma dla niej ani szczęścia, ani chleba bez mężczyzny. Kobieta musi koniecznie ucześć się, w jakikolwiek sposób ucześć się mężczyzny, jeśli chce żyć⁴.

Poniższe opracowanie jest poniekąd zaprzeczeniem określenia XIX-wiecznej pozycji kobiety, którą nakreśliła Eliza Orzeszkowa, ponieważ przedstawia życiorys kobiety wykształconej, samodzielnej, zdeterminowanej w dążeniu do celu, dla której: „użytek ogółu jest najtrwalszym pomnikiem i pamiątką po ludziach zasłużonych krajowi”⁵.

¹ A. Olubiński, *Rola społeczna a procesy socjalizacji i wychowania*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1990, z. 2, s. 268.

² M. Chodkowska, *Podstawowe dylematy ról kobiecych w społeczeństwach uprzemysłowionych a konflikty ról kobiet w Polsce*, w: *W służbie praw człowieka, księga pamiątkowa ku czci profesor Hanny Wańkiewicz*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1994/1995, t. 22/23, z. 1, s. 329.

³ L. Winniczuk, *Kobiety świata antycznego. Wybór tekstów autorów greckich i rzymskich*, PWN, Warszawa 1973, s. 89.

⁴ E. Orzeszkowa, *Marta*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1979, s. 168.

⁵ E. Wolfgangówna, *List do Adama Ferdynanda Adamowicza z Połuknia do Wilna*, 1863–05–06, VUB RS, f. 26, b. 2733, k.1.

Niniejszy artykuł oparto na monografii litewskiej historyk Redy Griškaitė *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatę Aleksandra Wolfgangaitė* [pol. Od botaniki do historii: literatka dworu połukniańskiego Aleksandra Wolfgangówna]⁶. Intencją opracowania jest upowszechnienie wiedzy o Aleksandrze Wolfgang – córce profesora, siostrze lekarza, kobiecie, która pod własnym imieniem i nazwiskiem publikowała prace naukowe, prowadziła badania i udzielała się społecznie. Jest przedstawieniem życiorysu i dokonań pierwszej⁷ kobiety naukowca I poł. XIX w. na Litwie i terenie dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej.

Kontekst rodzinny i przyjacielski

Aleksandra Tekla Sofia Wolfgang (1805–1861) urodziła się w rodzinie słynnego naukowca, profesora farmaceutyki, farmakologii i chemii Jana Fryderyka Wolfganga i Heleny Alojzy z Pacowskich. Całkowicie poświęciła się pracy naukowej, społecznej i literackiej kosztem życia osobistego – nigdy nie założyła rodziny, nie miała dzieci, chociaż po śmierci matki przejęła jej rolę – troskę i opiekę nad młodszym rodzeństwem. Była najstarszą spośród sześciu córek i jedyne go syna Wolfgangów, urodzonych według kolejności: Aleksandra Tekla Sofia, Julia Anna, Ksawery Mieczysław, Weronika Izabella, Sofia Tekla, Wilhelmina Krystyna Elżbieta, Emilia Maria Józefa. Zgodnie z ówczesnie panującym zwyczajem⁸ została ochrzczona w kościele katolickim św. Janów w Wilnie, a rodzicami chrzestnymi zostali profesor Uniwersytetu Wileńskiego Mikołaj Mianowski⁹ i Katarzyna Czarnocka. Do 15. roku życia kształcona była w domu pod okiem rodziców, a następnie w żeńskim pensjonacie w Werkach koło Wilna. Pierwsze 28 lat życia spędziła w Wilnie, a następnie 28 lat – w Połukniu, dworze odległym od Wilna o 28 wiorst (1 wiorsta = 1,06 km), obejmującym prawie 3200 ha, w którym, w swoim czasie, zamieszkiwało 16 kobiet. Wolfgangowie nie doczekali się kontynuatorów rodu – żadna z córek nie zało-

⁶ R. Griškaitė, *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatę Aleksandra Wolfgangaitė*, Lietuvos Istorijos Institutas, Vilnius 2016.

⁷ Dotąd nie opisano i w żaden inny sposób nie przedstawiono innej sylwetki kobiety pierwszej poł. XIX w. na Litwie oraz ówczesnych ziemiach polskich, która otwarcie prowadziła prace naukowe i społeczne oraz publikowała pod własnym nazwiskiem. Patrz również artykuły Kamili Jasińskiej *Kobiecea twarz uczelni*, „Przegląd Uniwersytecki” 2014, nr 1, s. 39–45; *Kobiecea twarz uczelni – pionierki*, „Przegląd Uniwersytecki” 2015, nr 1, s. 32–35 (cz. 1) oraz nr 2, s. 28–31 (cz. 2).

⁸ Ojciec Aleksandry, profesor Jan Wolfgang, był ewangelikiem, matka – katoliczką. Zgodnie z ówczesnie panującym zwyczajem w rodzinie ewangelicko-katolickiej synowie byli chrzczeni i wychowywani w duchu kościoła ewangelickiego, a córki – w duchu wiary katolickiej. J. Sideravičius, *Santuokos i šeimos santykių teisinis reguliavimas Lietuvoje 1795–1840 metais*, w: *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX amžiais*, red. P. Dičius, V. Andriulis, V. Raudeliūnas, S. Vansevičius, Mintis, Vilnius 1981, s. 78–79.

⁹ Jedną z najwybitniejszych ówczesnych osobowości, profesor i rektor Uniwersytetu Wileńskiego, który musiał podpisać akt jego zamknięcia, członek Stowarzyszenia Szubrawców i wolnomularz, literat i społecznik, zagorzały zwolennik nauki o botanice. J. Bieliński, *Uniwersytet wileński (1579–1831)*, nr 3, druk Władysława Ludwika Anczyca i Spółki, Kraków, 1899–1900, s. 257.

żyła rodziny i nie miała dzieci. Syn Ksawery ożenił się z Henryką z Wazgirdów, ale o ich życiu rodzinnym można znaleźć szczątkowe informacje, z których żadna nie mówi o ich potomstwie¹⁰. Wszyscy Wolfgangowie poświęcili życie nauce, literaturze i pracy na rzecz dobra społeczeństwa.

Szlachta polska w ciągu kilku wieków (od XVI do XIX w.) odgrywała dominującą rolę w życiu społecznym, kulturowym i politycznym zarówno Polski, jak Litwy¹¹. W staropolskiej teorii i praktyce pedagogicznej wychowanie w rodzinie szlacheckiej zajmuje istotne miejsce. Nosząca znamiona koncepcji humanistycznej obyczajowość dworska zachęcała do poznawania świata, samorozwoju, czerpania z radości życia, a rodzinę szlachecką charakteryzowały zgoda i harmonia. Dwór w Połukniu Wolfgangowie przekształcili w uniwersytecki ośrodek intelektualny, w którym prowadzono badania naukowe, powstawały prace naukowe i teksty literackie, odbywały się spotkania profesorów i intelektualistów. W bibliotekach na Litwie można znaleźć książki, które niegdyś stały na półkach dworskiej biblioteki w Połukniu, a dzisiaj zaopatrzone są sygnaturą „Ze zbioru pałacu w Połukniu”.

Rodzina Wolfgangów była właściwym przykładem ówczesnej ideologii wychowania, która głosiła bezkompromisowe posłuszeństwo i szacunek dla ojca, obowiązek starszego rodzeństwa otoczenia młodszego troską oraz bycie przykładem miłosierdzia wobec innych ludzi¹². Dlatego też osobę Aleksandry Wolfgang najczęściej wymienia się między dwoma sławnymi w jej rodzinie mężczyznami: ojcem i bratem. Ojciec, Jan Fryderyk Wolfgang (1776–1859), jako profesor Cesarskiego (wówczas) Uniwersytetu Wileńskiego (którego praca przebiegała według dawnych, wypracowanych w czasach Komisji Edukacji sposobów – z polskim językiem wykładowym, w duchu polskiej kultury itd.), wolnomularz (członek loży „Dobry Pasterz”, a później „Gorliwy Litwin Reformacyjny”) i członek Stowarzyszenia Szubrawców, prowadził szeroką działalność naukową i społeczną. Interesował się wszelkimi nowościami technicznymi, przy czym sam wynalazł kilka przydatnych przyrządów do produkcji leków. Założyciel Towarzystwa Wspierania Niedostatnich Uczniów Uniwersyteckich. Przyjaciółmi profesora były między innymi takie osobistości, jak: Adam Ferdynand Adamowicz (lekarz, naukowiec i pedagog Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego), wpływowy wolnomularz Kazimierz Kontrym, Wilibald von Besser (profesor botaniki, twórca pierwszego rejestru roślin Galicji, Wołynia i Podola) i in. Z ojcem Aleksandrą łączyła wyjątkowa więź. Kierowała się nie tyle ówczesnie obowiązującym posłuszeństwem wobec swego ojca, ile szacunkiem dla niego oraz chęcią działania na rzecz społeczeństwa/ludzkości i zapałem do świata nauki.

¹⁰ A. Kierzek, A.M. Fal, J. Kuciel-Lewandowska, A. Pozowski, M. Paprocka-Borowicz, *Osiągnięcia Ksawerego Wolfganga (–1864) w rozwoju Druskiennik*, „Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie” 2010, nr 2(56); T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie na Wileńszczyźnie w XIX wieku*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. 7, nr 1, s. 5–24.

¹¹ M. Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Ossolineum, Wrocław 1987.

¹² M. Stawiak-Ososińska, *Ponętna, uległa, akuratna... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Impuls, Kraków 2010.

Wolfgangowie byli wyjątkowymi właścicielami ziemskimi. Zarówno poddani, jak i wolni chłopci mieli własne poletka uprawne i łąki, aby mogli zabezpieczyć byt rodzinom. Jako gospodarze troszczyli się o swoich poddanych, rozmawiali z nimi, pomagali cierpiącym w chorobach oraz tym, którzy ponieśli straty w czasie pożaru lub innych nieszczęść. Jan Fryderyk Wolfgang „Zostawszy ziemianinem, stał się istotnym opiekunem swych włościan, i w niczem nigdy swej władzy nie nadużył. Dbał najtroskliwiej o zdrowie ich duszy i ciała”¹³, „żył dla dobra ludzkości”¹⁴. Po śmierci jego zwłoki niesione były na rękach przez ukochanych włościan do granicy dworskich posiadłości, a niektórzy towarzyszyli mu do miasta¹⁵ – taki był ojciec.

Taka była też Aleksandra. Już jako nastolatka „Obdarzona miłym talentem śpiewu, wykształconym przez znamienitą niegdyś i zacną panią Teresę Kozłowską, wyuczyła zdolniejszą młodzież włościańską płci obojęd, i sama na chórze, wraz z nią podczas nabożeństwa śpiewała”¹⁶. Sytuacja niższych warstw społecznych budziła szczególne zainteresowanie Aleksandry. Świadczy o tym jej poezja oraz działalność dobroczynna i społeczna. Dowodem na to jest chociażby znany list z 1861 r. do Emilii Titius, w którym wyraża swój niepokój o los zesłańca: „Proszę Ciebie moja Najmilsza zasięgnij szczegółową wiadomość o czcigodnym staruszku wysłanym”¹⁷. Niezwykle przejmowała się losem dziewczynek oraz chorymi:

Uczyła też dziatki wiejskie właściwych ich stanowi pierwiastkowych umiejętności. Podczas grasującej pierwszy raz w Wilnie cholery (1831 r.), wnet bez najmniejszej zwłoki udała się do założonego szpitala w domu Malinowskiego przy rogatce u drogi wiodącej z miasta do Trok, a tam z narażeniem zdrowia i życia niosła pomoc i ulgę cierpiącym¹⁸.

Podczas pobytu u brata w Druskienikach organizowała akcje charytatywne dla ubogich chorych, których nie stać było na kąpiele błotne lub w mineralnej wodzie leczniczej źródeł druskienickich.

Przyjacielskie stosunki pielęgnujące wiarę, honor Ojczyzny, naukę, dobro społeczeństwa i więzi rodzinne, które panowały w rodzinie Wolfgangów, tworzyły ją jako „ustron budującego przywiązania, rodzinnej zgody i miłości”¹⁹. Brat – Ksawery Mieczysław Wolfgang (1809–1864) – lekarz, przyjaciel, między innymi, Józefa Ignacego Kraszewskiego i Teodora Narbutta, założyciel, wydawca i redaktor lokalnego czasopisma „Ondyna Druskienickich

¹³ D.C. Chodźko, *Jan Fryderyk Wolfgang, profesor farmacji, farmakologii i chemii policyjno-sądowej w byłym Uniwersytecie Wileńskim*, „Przegląd Europejski, Naukowy, Literacki i Artystyczny” 1863, nr 3, s. 158.

¹⁴ A.F. Adamowicz, *Mowa pożegnalna na pogrzebie Jana Fryderyka Wolfganga*, brudnopis, 1859-05-21, VUB RS, f. 26, b. 161, k. 7.

¹⁵ D.C. Chodźko, op. cit., s. 162.

¹⁶ Ibidem, s. 161.

¹⁷ A. Wolfgang, *List do Emilii Titius z Połuknia do Wilna*, 1861–06–27, LMAVB RS, f. 7, b. 222, k. 1–2.

¹⁸ D.C. Chodźko, op. cit., s. 161–162.

¹⁹ P. Gieniusz, *List do Aleksandry Wolfgang ze Starych Trok do Sankt Petersburga*, 1844–05–20, LMAVB RS, f. 7, b. 36., k. 375–376; D.C. Chodźko, *Jan Fryderyk Wolfgang, profesor farmacji*, s. 145.

Źródeł”, które posiadając ściśle określoną ideę i program, jest jednym z najciekawszych pomysłów wydawniczych pierwszej połowy XIX wieku na Litwie²⁰. W swoim czasopiśmie chętnie publikował twórczość kobiet (z siedmiu kobiet, oprócz Aleksandry, jedynie Gabriela Günther-Puzynina podpisywała się własnym nazwiskiem), nawet bez ich zgody²¹. Z siostrą Aleksandrą łączyły go nie tylko rodzinne, ale też przyjacielskie więzy. Starał się ją naśladować, szczególnie w zamyśleniu do tworzenia poezji.

Osoba Aleksandry Wolfgang jest ważnym ogniwem w życiorysach dwóch duchownych, którzy w historii zaistnieli dzięki swoim pracom naukowym przede wszystkim z dziedziny botaniki – Jerzego Ambrożego Pabrzeża (właśc. Jerzy Pabreż, pseud. O. Ambroży) i Pawła Gieniusza (vel Genijusz, vel Gienijusz, vel Geniung, vel Donat). W dzisiaj dostępnych biografiach Pabrzeża²² i Gieniusza²³ znajdziemy informacje o ich współpracy z profesorem J. Wolfgangiem, ale nie z Aleksandrą. Nie były to czasy, kiedy społecznie akceptowano jakiegokolwiek stosunki między duchownym a kobietą ponad te związane z Kościołem i wiarą. Księża nie tylko unikali bezpośrednich kontaktów z kobietami, ale też nie dyskutowali o nich ani z nimi. Dokumenty źródłowe stanowią natomiast znamienity dowód naukowej działalności i współpracy oraz przyjacielskich stosunków Aleksandry Wolfgang z duszpasterzami. Jerzy Pabreż (1777–1849) – franciszkanin, botanik, przyjaciel ojca Aleksandry, otwarcie wyrażał swój zachwyt nad jej tłumaczeniami prac botanicznych²⁴. Wydając *Tayslós Augymynis*, zielnik opisujący florę Żmudzi, nadał nieznanym dotąd roślinom jako nazwy nie tylko pseudonimy najbardziej wpływowych wolnomularzy i „szubrawców”, ale też nazwy imion pogańskich bożków litewskich, między innymi tych, które zebrała i zaproponowała Aleksandra²⁵.

Paweł Gieniusz (1805–1848)²⁶ – ostatni litewski kartuz, przeor Zgromadzenia Księżów Benedyktynów w Starych Trokach, jeden z najbardziej słynnych duszpasterzy owych

²⁰ R. Griškaitė, op. cit., s. 99.

²¹ J... Teresa, *Blawatek i żyto*, Komentarz Ksawerego Wolfganga, „Ondyna Druskienickich Źródeł” 1844, nr 1.

²² J. Oleszakowa, *Dwusetna rocznica urodzin florysty żmudzkiego – ks. Jerzego Pabrzeża-Ambrosiusa*, „Wiadomości Botaniczne” 1971, t. 15, z. 3, s. 173–174; B. Hryniewicz, *Ksiądz Jerzy Pabreż (O. Ambroży), zasłużony badacz flory Żmudzi*, „Wszechświat” 1914, t. 33, nr 3(1649), s. 34–38; P. Köhler, *Portrety botaników polskich*, „Wiadomości Botaniczne” 1996, nr 40(1), 1996, s. 56; Z. Maślankiewiczowa, *Biologowie polscy*, Biblioteczka Biologiczna, z. 6, Książnica – Atlas, Lwów–Warszawa 1938, s. 12.

²³ R. Zienkiewicz, *Wspomnienia o księdzu Pawle Gieniuszu*, „Atheneum” 1850, nr 5, s. 225–229; K. Nierzwicki, *Księgozbiór kartuskiego klasztoru Sanctae Crucis prope Berezam w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia” 2000, z. 4(340), s. 72–73; P.P. Gach, *Kartuzi na ziemiach polskich w latach 1772–1831*, „Roczniki Humanistyczne” 1987, t. 35, z. 2, s. 123–137.

²⁴ J.A. Pabreż, *List do Jana Fryderyka Wolfganga z Kretyni do Wilna*, 1828–08–04, LMAVB RS, f. 7, b. 309, k. 1–2.

²⁵ Botanicy liczą 43 nazwy bóstw litewskich i żmudzkich, które J. Pabreż nadał roślinom, biorąc pod uwagę propozycje Aleksandry Wolfgang, w swoim *Tayslos Augymynis*, który częściowo ukazał się w druku w 1900 r., a w całości w latach 2009–2015. J.A. Pabreż, *Botanika, arba Taislius Auguminis*, Shenandoah 1900.

²⁶ Paweł Gieniusz po przyjęciu święceń kapłańskich w 1827 r. rozpoczął wykłady w nowicjacie, a w 1830 r. został przeorem w Berezie. Można mówić o odrodzeniu życia zakonnego w tym okresie i o wzroście roli spo-

czasów na Litwie²⁷, określany jako zakonnik i przyrodnik. Kartuzjańska duchowość charakteryzująca się eremicko-cenobitycznym stylem życia w celu bezpośredniego kontaktu z Bogiem²⁸ zobowiązywała mnichów m.in. do wykonywania określonej pracy na rzecz wspólnoty. Działania Pawła Gieniusza ukierunkowały się w stronę ogrodnictwa oraz pracy naukowej. Od momentu osiedlenia w Starych Trokach zaprzyjaźnił się z rodziną Wolfgangów z Połuknia. Szczególna więź przyjacielska, intelektualna i duchowa połączyła go z Aleksandrą. W ciągu 10 lat znajomości (do śmierci zakonnika) byli przyjaciółmi i prowadzili żywą korespondencję. W teorii, czyli za pomocą listownej wymiany zdań i poglądów, studiowali literaturę piękną i naukową, w szczególności botaniczną. Prowadzili rozważania nad twórczością m.in.: Juliusza Słowackiego, Honoriusza Balzaka, Georga Byrona, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Jana Czeczota, Aleksandra Tyszyńskiego, K. Wójcickiego[pełne imię?], dzieł historycznych Marcina Bielskiego, M. Strykowskiego, M. Balińskiego, T. Narbuta, na temat zamknięcia opactwa benedyktynów w Starych Trokach, a także trudnej sytuacji politycznej w kraju oraz ważnych wydarzeń życia społecznego. Praktyczne działania koncentrowały się na tworzeniu herbariów oraz konkretnych pracach w sadzie i ogrodzie: przede wszystkim hodowli i rozmnażaniu kwiatów, drzew owocowych, krzewów. Wymieniali się sadzonkami, nasionami i cebulkami roślin. Dzisiaj w Bibliotece Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk możemy odczytać 243 oryginały listów Geniusza adresowanych do Aleksandry i 5 odpisów lub fragmentów²⁹. Los listów Aleksandry do Gieniusza nie jest znany.

Przyjaźń i współpraca była podyktowana miłością obu tych osób do książek i literatury oraz tęsknotą za intelektualnym towarzystwem. Gieniusz w jednym z listów do Aleksandry wprost mówi o tym, iż ich współpraca przyczyniła się do tworzenia przez niego biblioteki botanicznej³⁰.

łączno-kulturalnej kartuzji. Systematycznie kupowano książki do biblioteki, która w 1830 r. obejmowała 2314 tomów. Z zamiłowaniem zajmowano się pracą naukową i ogrodnictwem. Przeor o. P. Gieniusz, niewątpliwie najwybitniejszy z kartuzów XIX stulecia, a zarazem przyrodnik i pisarz, po krótkim pobycie w Horodyszczu został przeniesiony w 1835 r. do opactwa benedyktynów w Starych Trokach, gdzie wybrano go po raz drugi przeorem. Prowadził tam duszpasterstwo parafialne, a po kasacie klasztoru w 1842 r., na zaproszenie H. Druckiego-Lubeckiego pełnił funkcję kapelana w jego majątku w Łuninie. Tam też zmarł w 1848 r. P.P. Gach, op. cit., s. 132; T. Turkowski, „Gieniusz Paweł”, hasło w: *Polski słownik biograficzny* 7, Kraków 1948–1958, s. 441.

²⁷ R. Zienkiewicz, *Wspomnienia o księdzu Pawle Gieniuszu*, „Atheneum” 1850, nr 5, s. 225–229.

²⁸ Ks. J. Misiurek, *Kartuzjańska szkoła duchowości*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, wyd. „M”, Lublin–Kraków 2002, s. 406.

²⁹ P. Gieniusz, *Listy z Wilna, Starych Trok, Lunina do Aleksandry Wolfgang w Połukniu i Sankt Petersburgu*, 1838–1848, LMAVB RS, f. 7, b. 36.

³⁰ P. Gieniusz, *List do Aleksandry Wolfgang ze Starych Trok do Połuknia*, b.r.–08–19, LMAVB RS, f. 7, b. 36, k. 361–362.

Twórczość literacka i dzieła historyczne

Polska kobieta I połowy XIX w., tak jak kobiety epoki wiktoriańskiej, postrzegana jako zawsze czyjaś żona, siostra lub matka, która „stała na straży spokoju domowego ogniska i uczuć domowników, była przykładem moralności «wyzwolonym» od seksualności i wszelkich podejrzanych instynktów”³¹, musiała mieć nie lada odwagę, żeby zdecydować się na publiczne wystąpienie, wyrażanie swoich myśli i uczuć. Aleksandra Wolfgang znalazła tę siłę dzięki poparciu ojca i brata. Już jako 16-latką debiutowała w piśmie wileńskim „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej” szkicem biograficznym o angielskim prawniku, pisarzu, filantropie Johnie Howardzie pt. *O życiu i dziełach Johna Howarda, wiadomość zebrana przez pannę Aleksandrę Wolfgang*³², propagując jego działalność charytatywną i nazywając go „przyjacielem ludzi nieszczęśliwych i pocieszycielem więźniów”. W następnych latach w tymże czasopiśmie opublikowano jeszcze pięć tekstów literackich jej autorstwa, w których wyrażała swój niepokój o sytuację ekonomiczną niższych warstw społecznych. Zwracała uwagę na działalność charytatywną, jako czynnik wspomagający potrzebujące grupy społeczne. W większości były to tłumaczenia z języka francuskiego dzieł znanych pedagogów, filozofów czy historyków. Między innymi fragmenty dzieła J.M. Gassier’a *Les vertus du christianisme*³³, tłumaczenie książki Gottelfa Fischera von Waldheima *O Pellegrynie albo perle nieporównanej braci Zozima z własnym dodatkiem historii pozyskiwania pereł*³⁴ oraz przegląd historii nauczania głuchoniemych³⁵. W kręgu zainteresowań była również historia i pedagogika, w szczególności ta z zakresu surdopedagogiki i historii Litwy.

Już wówczas wykazała lekkość pióra, wrażliwość i umiejętność tworzenia rymów. Zaczęła tworzyć poezję. Pisanie wierszy było dla Aleksandry przyjemnością. Pisała ciągle i dużo³⁶. Wiele utworów, szczególnie w początkowym okresie tworzenia, publikowała w „Dziejach Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej”³⁷, „Ondynie Druskienickich

³¹ T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2010, s. 331.

³² A. Wolfgang, *O życiu i dziełach Johna Howarda, wiadomość zebrana przez Pannę Aleksandrę Wolfgang*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1821, nr 11.

³³ Eadem, *Wyjtki z dzieła pod tytułem: Les vertus du christianisme par J. M. Gassier, Paris, 1818. Przekład Panny Alexandry Wolfgang*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1822, nr 2.

³⁴ Eadem, *O Pellegrynie albo perle nieporównanej braci Zozima, przez G. Fischera de Waldheim vice-prezydenta Akademii Cesarsko-Medyczno-Chirurgicznej w Moskwie. Przekład z francuskiego Panny Alexandry Wolfgang*, Typograf Uniwersytetu Imperatorskiego Józef Zawadzki, Wilno 1822, LMAVB, 4237612.

³⁵ Eadem, *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1823, nr 1–6.

³⁶ R. Griškaitė, op. cit., s. 154.

³⁷ A. Wolfgang, *Zgon sieroty*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1824, nr 8.

Źródeł” oraz „Pamiętniku Farmaceutycznym Wileńskim”. W późniejszym czasie – stałym ich recenzentem był duszpasterz-przyjaciel Gieniusz, który na temat twórczości przyjaciółki miał takie zdanie: „piosenki, wierszyki, a wszystkie błyszczące – motyle: są to pierwiastki natchnienia, tak skromne jak blask jutrzeńki, tak świeże jak ranek majowy”³⁸. Zarówno podmiotem, jak i bohaterem lirycznym poezji Aleksandry najczęściej były kobiety – nie wykształcone i dobrze usytuowane arystokratki, lecz kobiety z niższych sfer społecznych. Ważne miejsce zajmował w nich problem edukacji dziewcząt chłopskich i drobnomieszczańskich. Ze wspomnianym przyjacielem ciągle prowadziła żywą korespondencję publicystyczno-naukową:

Ostatni List Pani i dołączone wierszyki niewypowiedzianą sprawiły mi rozkosz: jedno i drugie ma swoje zalety i piękności; cieszę się że jak do wzniosłych myśli zawartych w liście, tak do przyłączonych wierszyków dałem niejako powód. O pierwszych mogę powtórzyć, że prowadzą do zastanowienia się, do uwagi; drugie obudzają owe słodkie uczucia, które nigdy nie przestaną być pokarmem wznioślejszej duszy, umiejącej cenić rzetelną piękność³⁹.

Z czasem pismo „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej” oraz „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński”, redagowany między innymi przez ojca, stały się dla Aleksandry podstawowym miejscem publikacji. Wśród ówczesnej elity naukowej i literackiej (Aleksander Bécu, Antoni Odyniec, M. Bobrowski, A. Chodźko, J. Korsak, St. Rosołowski, I. Szydłowski, M. Malinowski i in.) była jedyną kobietą, która zamieszczała swoje teksty pod własnym nazwiskiem w trzech działach: historii, pedagogiki i literatury. Tłumaczyła dzieła z języka francuskiego i włoskiego na język polski w celu zwiększenia ich dostępności dla społeczeństwa, gdyż niewiele pozycji z zakresu literatury naukowej i pięknej można było przeczytać w języku ojczystym. Aleksandra pisała jedynie w języku polskim, wzorując się na ojcu, który „tę mowę nad wszelkie inne miłował i o jej czystości dbał zawsze najtroskliwiej”⁴⁰. Pieczołowicie dbała o polski język ojczysty i starała się upowszechniać naukę w tym języku.

Dostępne w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, a wydane z własnych środków przez Felicjana Tustanowskiego tłumaczenia dzieł Balzaca *Le Médecin de campagne* [Lekarz obywatel]⁴¹ oraz Silvio Pellico *Le mie prigioni* [Moje więzienia]⁴² i *Eugilde dalla Roccia* [Eugilda Roccia]⁴³ wskazują na to, iż ich autorem jest Aleksandra

³⁸ P. Gieniusz, *List do Aleksandry Wolfgang z Wilna do Połuknia*, b.r. –06–16, LMAVB RS, f. 7, b. 36, k. 84–85.

³⁹ Idem, *List do Aleksandry Wolfgang ze Starych Trok do Połuknia*, b.r. –12–24, LMAVB RS, f. 7, b. 36, k. 30–31.

⁴⁰ D.C. Chodźko, op. cit., s. 161.

⁴¹ *Lekarz obywatel przez Pana de Balzac przełożył Felicjan Tustanowski*, t. 1, nakładem tłumacza, Wilno 1838, LMAVB, 26024.

⁴² *Moje więzienia. Pamiętniki Sylwiusza Pellico z Saluzzo z przypisami Piotra Maroncellego tłumaczył Felicjan Tustanowski*, nakładem wydawcy, Wilno 1837, LMAVB, 2-351797.

⁴³ *Eugilda Roccia poemat Sylwiusza Pellico*, Nakładem Księgar. R. Rafałowicz, Wilno 1841, LMAVB, 18780.

Wolfgang. Dlaczego jako 16-latką podpisywała swoje dzieła własnym imieniem i nazwiskiem, a w trzeciej dekadzie życia przybrała pseudonim – najprawdopodobniej dzisiaj na to pytanie nie uzyskamy odpowiedzi.

Ostatnie lata życia Aleksandry Wolfgang są mniej udokumentowane, co najprawdopodobniej spowodowała śmierć ojca, a wraz nią urwanie kontaktów z elitą uniwersytecką. Wiadomo natomiast, iż nigdy nie przestała tworzyć: „W rękopisie zostały: 4) *Ogródek różany* z Tomasa z Kempis, 5) *Sebastyan Gomez*, powiastka mulata Murilla i w. i.”⁴⁴.

Historia Litwy to dziedzina, która interesowała Aleksandrę ze względu na bezwarunkową miłość do ojczyzny. Kiedy Pabreż rozpoczął tworzenie zielnika flory żmudzkiej i potrzebował nazw dla nieznanych dotąd roślin, Aleksandra zaczęła zgłębiać pogzańską historię Litwy, wyszukując imiona bożków. To ich nazwy chciała zaproponować do nadania nowo poznanym roślinom. *Wiadomość o bóstwach Żmudzkich*, którą przekazała Pabreżowi, nie była wybitna, posiadała wiele błędów pisowni żmudzkiej oraz spolszczone nazwy: „Imiona Bóstw Żmudzkich tak są przewrócone od polskich Pisarzów, i niedogodzone w pisowni Żmudźkiej, iż bardzo trudno wewnętrznego ich znaczenia doysźć: są jednak niektóre zgodne z wewnętrznem wyobrażeniem stanu rzeczy: takowe exprefse po Żmudzku napisawszy, udzielię roślinom przyzwoitym ich znaczeniu”⁴⁵. Jednak obecnie botanicy liczą 43 nazwy bóstw litewskich i żmudzkich, które Pabreż nadał roślinom w swoim zielniku flory Żmudzi *Tayslos Augymyynis* na podstawie propozycji Aleksandry Wolfgang⁴⁶.

„Ondyna Druskienickich Źródleł”, redagowana przez brata, wiele uwagi poświęcała historii, przede wszystkim kraju. Z inicjatywy Aleksandry w drugim numerze pisma został opublikowany artykuł Gienusza *Kilka wrażeń z wycieczki od Starych Trok do Nowych*⁴⁷. Jest interesujący nie tylko ze względu na refleksję na temat Litwy i Litwinów („Tak rozciągle pasmo uczuć, pamiątek, wywiodło mię na ten raz poza obręb powszedniego życia, cofnąłem się o lat pięćset, chciałem być naocznyim świadkiem wielmożności Litwinów”), ale też noty redakcyjnej: „Artykuł ten wyjęty z listu prywatnego, w którym autor nie w celu ogłoszenia drukiem, ale jedynie tylko w przyjacielskiej rozmowie listowej, opisał wycieczkę do Trok 18 maja 1839 roku zrobioną”⁴⁸. Tak więc artykuł powstał na podstawie listów Gienusza do Aleksandry. Mało prawdopodobne, żeby robił ich kopie, co wskazuje, iż inicjatorką publikacji wspomnień Pawła Gienusza o Trokach, ale też autorką refleksji na temat historii Litwy, jest Aleksandra, która je opracowała.

⁴⁴ D.C. Chodźko, op. cit., s. 161.

⁴⁵ J.A. Pabreż, *List do Jana Fryderyka Wolfganga z Kretynki do Wilna*, 1829–04–23, LMAVB, f. 7, b. 309, k. 14–15.

⁴⁶ J. Dagys, *Jurgio Pabrėžos gyvenimas ir darbai*, Mintis, Vilnius 1972, s. 8–26.

⁴⁷ P. Gienusz, (oryg. Ks. P. G.), *Kilka wrażeń z wycieczki od Starych Trok do Nowych*, „Ondyna Druskienickich Źródleł” 1845, nr 2, s. 16–22, VUB, 01232.

⁴⁸ Ibidem, s. 21.

Kolejnym aspektem historycznych zainteresowań Aleksandry Wolfgang jest poemat jej autorstwa *Jadwiga*⁴⁹, który ukazał się w „Ondynie Druskienickich Źródeł” pod koniec jego wydawnictwa. Wyraźnie zaznaczają się w nim trzy wątki: głęboka wiara („Królowo! Rzeczę, oddaj mi rękę, // A przyjmę Chrystusa wiarę // I cała Litwę stawię w porękę, // Zniszczę bożyszcza jej stare.”), patriotyzm („Nie chcą Polacy Niemca na tronie, // Szle posły mocarz potężny; // Pod jego berłem Litwy poganie – // Jagiełło groźny i mężny”) oraz poglądy na temat unii polsko-litewskiej („I była matką złączonych ludów, // Bo z nieba miłości płomień // Dla niej na ziemi tlił, i wśród trudów // Wieczności wskazywał promień.”). Jest tam również obecny wątek mitologii litewskiej, który od lat był przedmiotem zainteresowania autorki, jak zresztą historia kraju i nauki w ogóle.

Praca naukowa – aspekty pedagogiczny i botaniczny

Wrażliwość swoją Aleksandra wyrażała nie tylko w wierszach. Okazywała wiele współczucia ludziom dotkniętym chorobą, zawsze starała się być pomocna swoim włościanom. Jeszcze przed dwudziestym rokiem życia zaczęła żywo interesować się problematyką z dzisiejszej dziedziny surdopedagogiki – kształceniem osób z zaburzeniami słuchu i mowy. Od 1822 r. zaczęła zamieszczać w prasie wileńskiej artykuły o historii kształcenia głuchoniemych. Celem opracowań i tłumaczeń prac zagranicznych naukowców było upowszechnienie wiedzy na ten temat w języku polskim, gdyż żadna literatura przedmiotu w tym zakresie nie była wówczas dostępna. Po siedmiu latach pracy nad tym tematem, dzięki zachęcie i poparciu ojca, Aleksandra napisała monografię. Pragnęła zwrócić uwagę na problem braku możliwości kształcenia głuchoniemych w Wilnie, dlatego postanowiła zadedykować swoją pracę ówczesnej cesarzowej Rosji Aleksandrze Romanowej. Nie było to ani zwyczajne, ani proste do wykonania – proces zezwolenia na dedykację dla cesarzowej trwał dwa lata⁵⁰. Dla dokonania wnikliwej recenzji dzieła została powołana specjalna rada profesorska Uniwersytetu Wileńskiego, która przekazała rektorowi wnioski i swoją pozytywną opinię: „Dzieło Alexandry Wolfgang, iako robiące zaszczyt Tey młodey osobie, zebrane z niezmierną pracą z rozmaitych cudzoziemskich Autorów, pełne Moralności, pierwsze tym rodzaju w ięzyku polskim, i pożyteczne, może być przypisane Najjaśniejszey Cefsarzowej Maryi Teodorownie”⁵¹. W 1830 r. ukazał się *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na*

⁴⁹ A. Wolfgang, *Jadwiga*, „Ondyna Druskienickich Źródeł” 1846, nr 1(49), s. 49–52, VUB 01232.

⁵⁰ W zasobach archiwalnych Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego istniejeteczka datowana latami 1828–1830 *О сочинении Девуцы Александры Вольвангъ подь заглавіемъ. Рисъ historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych* zawierająca listy i pisma dotyczące pozwolenia na dedykację i druk monografii. LVIA, f. 576, ap. 2, b. 2397.

⁵¹ S. Małowski, J. Berkman, J. Skidelis, K. Małachowicz, *Pismo do rektora Uniwersytetu Wileńskiego Wacława Pelikana*, 1828–10–06, LVIA, f. 576, ap. 2, b. 2397, k. 3.

*ten cel przeznaczonych*⁵² – monografia, którą, jak zaznaczyła autorka w przedmowie swego dzieła, napisała w imieniu wszystkich Litwinów czekających na wsparcie i łaskawość cesarzowej.

Monografia składa się z siedmiu rozdziałów, w których autorka omawia prawną i moralną sytuację głuchoniemych. Pierwsze rozdziały są poświęcone systemowi nauczania we Francji oraz założycielowi pierwszej szkoły dla głuchoniemych w Paryżu i twórcy języka migowego. Trzeci rozdział omawia nauczanie w Niemczech i szkołę w Lipsku. Następnie przedstawiono zasługi dyrektora instytutu dla głuchoniemych w Paryżu opata Abbé Sicarda. Ze współczesnego punktu widzenia najważniejszą wydaje się piąta część książki, w której Aleksandra omawia instytucje działające na rzecz głuchoniemych na Litwie i w Polsce, przy czym wyraża swoje ubolewanie, że w Wilnie dotychczas nie utworzono szkoły dla głuchoniemych. Akcentowała to miasto jako prekursora tej myśli na Litwie, w Polsce i całej Rosji, które na ten cel rozpoczęło gromadzenie środków: „Chociaż w Wilnie nie ma dotąd instytutu do kształcenia i nauki młodzieży głuchoniemey, iednak ponieważ i iego założeniu naypierwey tutaj myśleć poczęto, nayznacznieysze iuż poczyniono przygotowania i fundusz iakkolwiek bądź niezbyt znaczny oddawna już został na ten przedmiot przeznaczony”⁵³. Szósty rozdział przedstawia sylwetki najsłynniejszych ówczesnych surdopedagogów, wśród których było dziewięć kobiet. Nazwała ich „przyjaciółmi ludzkości”. Ostatni rozdział zawiera spis instytucji działających na rzecz edukacji głuchoniemych w Europie i Ameryce. Pracę dopełniają obszerne załączniki – urywki z najważniejszych oficjalnych dokumentów i listów prywatnych.

Z dostępnych i upowszechnionych dotąd źródeł wynika, iż Aleksandrę Wolfgang można nazwać prekursorką problematyki nauczania głuchoniemych piszącą w języku polskim: „Czułość nad losem głuchoniemych pobudziła mię do śledzenia, iaką też drogą ludzie doszli sposobu udzielania im wyobrażeń, które zazwyczaj przez słuch i mowę do naszego przechodzą pojęcia. Nie znalazłam wsakże nic w języku polskim coby mię mogło w tém oświecić”⁵⁴.

Monografia Aleksandry Wolfgang *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych* została pozytywnie oceniona przez najwyższe ówczesne władze, o czym świadczą dwa unikalne listy. Jeden jest skierowany do rektora Uniwersytetu Wileńskiego Wacława Pelikana od komisarza carskiego przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego Nikołaja Nowosilcowa⁵⁵, drugi od wielkiego księcia rosyjskiego

⁵² A. Wolfgang, *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych*, wyd. Józef Zawadzki, Wilno 1830, VUB, U 66080.

⁵³ Eadem, *Rys historyczny usiłowań*, op. cit., s. 134–135.

⁵⁴ Ibidem, przedmowa.

⁵⁵ Pismo Nikołaja Nowosilcowa do głównego Rektora Uniwersytetu wileńskiego z dnia 7 kwietnia 1830 roku, LVIA, f. 567, ap. 2, b. 2397, k. 13.

Konstantego do Nikołaja Nowosilcowa⁵⁶ – oba z prośbą o przekazanie podziękowania autorce, za pośrednictwem ojca⁵⁷, za jej dzieło.

Profesor Wolfgang największą miłością wśród nauk darzył botanikę, do badań nad którą zachęcał najzdolniejszych swoich uczniów. Jak w wielu z nich, tak i w Aleksandrze zaszczylił Profesor miłość do świata flory. Jako 21-latką opublikowała tłumaczoną na język polski *Monografię skrzypów*⁵⁸ słynnego Jeana-Pierre’a Étienne’a Vauchera, którą zadedykowała ojcu. Był to wyraz silnej więzi emocjonalnej, która łączyła ją z ojcem i do której publicznie się przyznała z wielką pokorą: „Przebaczyszli śmiałości moiej? Czy przebaczy mi całe grono historyków naturalnych, że wdzierając się do ich świątyni, słabem, niewieściem piórem odważam się jedno z dzieł sławnego botanika na ięzyk oyczysty przekładać”⁵⁹. W dedykacji zaznaczyła, iż jej zdaniem pełniejszym prezentem byłoby odnalezienie jeszcze nieopisanego rośliny tego kraju, ponieważ ważne dla Aleksandry było nie tylko ukazanie szacunku dla ojca, ale też własny wkład w rozwój botaniki: „mówiąc o rozkrzewieniu botaniki w naszym kraiu, o sposobach podniesienia w powszechności tej nauki”⁶⁰. Wśród polskiej elity zaboru rosyjskiego profesor Wolfgang był jedynym znanym dotychczas ojcem, który od swojej córki otrzymał tego typu prezent. Był tym zaszczycony, czego świadectwem jest rozesłanie publikacji do najbliższych, znajomych, naukowców, z których jeden – Pabreż – tak się o niej wyraził: „Dzięki składam naypokorniejfze, ciesząc się naybardziej z osobliwfzego postępku w Literaturze WJPanny Córeczki Pańskiej w wytłumaczeniu Dzieła z cudzoziemskiego na Oyczysty Dialekt, y to jeszcze z taką dokładnością!”⁶¹.

Współpraca z ojcem oraz samodzielne tworzenie herbariów, opisów terenów i badań nad roślinami rozszerzyły się i pogłębiły w 1833 r., kiedy Wolfgangowie przenieśli się z Wilna do Połuknia. Razem z ojcem urządzali botaniczne ekspedycje, eksperymentowali z nowymi rodzajami roślin, poza tym Aleksandra ciągle porządkowała i uzupełniała herbaria. Pomagała ojcu w poszukiwaniach nieopisanych dotąd roślin oraz badaniach nad zdrowotnym oddziaływaniem roślin na ludzi. Na prośbę ojca i w jego imieniu prowadziła również korespondencję naukową. Tłumaczyła na język polski jego prace naukowe i prace innych badaczy dotyczące botaniki. Samodzielnie opracowała kilkadziesiąt opisów chorób z ich symptomami i sposobami leczenia za pomocą roślin – obecnie w Archiwum Wróblewskich w Wilnie można przeczytać rękopis nieznanego au-

⁵⁶ Pismo wielkiego księcia Konstantego do protektora edukacji okręgu Wileńskiego N. Nowosilcowa z dnia 10 kwietnia 1830 roku, LVIA, f. 567, ap. 2, b. 2397, k. 15.

⁵⁷ Według etykiety ówczesnych czasów niezamężnej kobiecie można było publicznie wyrazić wdzięczność jedynie poprzez ojca, brata lub opiekuna.

⁵⁸ A. Wolfgang, *Monografia skrzypów*, wyd. Józef Zawadzki, Wilno 1826, LMAVB RSS, L-19/2-279.

⁵⁹ Ibidem, dedykacja.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ J.A. Pabreż, *List do Jana Fryderyka Wolfganga z Kretyngi do Wilna*, 1828–08–04, LMAVB RS, f. 7, b. 309, k. 1–2.

tora z roku 1876, który przepisał pracę Aleksandry *Przepisy homeopatyczne*, nad którą pracowała ona przez wiele lat⁶².

Była pierwszym współpracownikiem ojca przy tworzeniu *Słownika terminologii botanicznej* w języku polskim. Zdążył swoje dzieło doprowadzić do litery „N” – „Resztę prac z notat pozostałych kończyła najstarsza córka Alexandra, od lat prawie dziecinnych lubiąca zatrudnić się botaniką i przyrodniemi naukami”⁶³. Można snuć przypuszczenia, iż Aleksandra Wolfgang również samodzielnie badała florę litewskiego kraju, jednak dowody na to pozostały w rękopisach, które nie zachowały się lub dotąd nie zostały odkryte⁶⁴. Ojciec-profesor nie zawsze podpisywał swoje dzieła: „Wiele pism wydał bezimiennie, w pożytku krajowem widział cel i nagrodę”⁶⁵, a więc Aleksandra również mogła używać pseudonimów, tym bardziej iż wiemy, że niektóre tłumaczenia dzieł literackich podpisywała jako Felicjan Tustanowski.

Po śmierci Aleksandry, jej siostry Emilia, Weronika i Wilhelmina w 1868 r. przekazały 1125 dzieł medycznych i 75 herbariów zielnych Towarzystwu Lekarskiemu w Wilnie⁶⁶. Był to dorobek wszystkich sióstr⁶⁷, chociaż najwięcej pracy włożyła Aleksandra.

Zakończenie

„XIX stulecie znane jest jako czas wypełniony szeroką gamą pojęć i nowych koncepcji, to jednak ten swego rodzaju eklektyzm ideowy i kulturowy nie miał pełnego zastosowania w kształtowaniu sposobu postrzegania kobiety”⁶⁸. Romantycy i pozytywści łączyli kobiecość ze świętością i wyniosłością, uważając przy tym kobiety za pozbawione oznak indywidualizmu, uchodzącego za cechę negatywną i przejaw egoizmu⁶⁹. Jednak wszystkie teorie, hipotezy czy konstatacje mają wyjątki. Takim wyjątkiem na początku XIX w. były córki profesorów Uniwersytetu Wileńskiego, które stanowiły małą, ale wyjątkową grupę społeczną – wzrastając w środowisku akademickim, słuchały dyskursów naukowych,

⁶² A. Wolfgang, *Przepisy homeopatyczne*, manuscript, about 1833–1861, LMAVB RS, f. 9, b. 241.

⁶³ D.C. Chodźko, op. cit., s. 161.

⁶⁴ J. Bieliński, *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej, bibliograficznie przedstawiony. Przyczynek do dziejów medycyny*, wydanie i nakład Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego, Warszawa 1889, s. 139.

⁶⁵ A.F. Adamowicz, *Materiały do biografii Jana Fryderyka Wolfganga*, brudnopis, po 1859 roku, LMAVB RS, f. 80, b. 1372, k. 11–12.

⁶⁶ Idem, *List do Emilii, Wilhelminy i Weroniki Wolfgang z Wilna do Połuknia*, 1868–09–12, VUB RS, f. 26, b. 216.

⁶⁷ Siostry Emilia, Weronika i Wilhelmina pomagały Aleksandrze w pracach botanicznych i tworzeniu herbariów, a po jej śmierci kontynuowały niedokończone przez nią dzieła.

⁶⁸ J. Sygula, *Pozycja i rola kobiety w rodzinie na ziemiach polskich w XIX stuleciu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2009, z. 136, s. 58.

⁶⁹ A. Harnak, *Prototyp ról kobiecych w kanonie polskiej literatury dziewiętnastowiecznej*, w: *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, red. W. Jamrożek, D. Żołądź-Strzelczyk, t. 2, Poznań 2001, s. 270.

brały czynny udział w pracach badawczych swoich ojców, często samodzielnie zagłębiały się w pracę naukową. Jedynie nieliczne z nich zostały zauważone, ale zawsze przez pryzmat ojca-profesora. Spośród znanych córek profesorów Uniwersytetu Wileńskiego tego okresu – Zofii i Ludwika prof. Andrzeja Śniadeckiego, Aleksandry i Hersylii prof. Augusta Ludwika Bécu, Marii i Zofii prof. Szymona Malewskiego – wszystkie tworzyły poezję, tłumaczyły dzieła literackie i naukowe, ale tylko Aleksandra Wolfgang, córka profesora Jana Fryderyka Wolfganga, wydawała swoje prace drukiem pod własnym nazwiskiem⁷⁰. Wszystkie córki Wolfgangów tłumaczyły dzieła literackie z francuskiego, włoskiego oraz niemieckiego na język polski i tworzyły oryginalną poezję (szczególnie religijną). Nigdy jednak nie wydały drukiem żadnego swojego dzieła. Siostry Wolfgangówny prezentują XIX-wieczny koncept niezamężnej kobiety: intelekt idący w parze z samotnością. Jest to również przykład ówczesnej tolerancji społeczeństwa wobec takiego stylu życia⁷¹.

W rodzinie Wolfgangów każdy jej członek tworzył dzieła literackie, prowadził prace naukowe i udzielał się społecznie. Jako profesor (ojciec), lekarz (brat) czy kobiety z rodziny Wolfgangów (córki) – wszyscy służyli krajowi, nauce, swojej małej ojczyźnie i jej mieszkańcom. Po śmierci Aleksandry jej siostra Wilhelmina w 1902(4) r. zapisała w testamencie bibliotekę połukniańskiego dworu Seminarium Duchownemu w Wilnie⁷². Mniej znaczące książki sprzedano, a pieniądze rozdano biednym z prośbą o modlitwę za jej duszę. Dzieła medyczne i herbaria przekazano dla Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie.

I chociaż nie możemy porównywać dzieł Aleksandry Wolfgang do dokonań Marii Skłodowskiej-Curie, to niemniej była jedną z pierwszych, jeżeli nie pierwszą kobietą na ziemiach polskich, która swoje życie całkowicie poświęciła nauce, upowszechnieniu języka polskiego i dobru ojczyzny, pozostawiając po sobie jakże konkretny ślad naukowy, przede wszystkim, w postaci:

- monografii *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych*;
- kilkudziesięciu *Przepisów homeopatycznych*;
- **dział naukowych i literackich tłumaczonych** z języka francuskiego i włoskiego;
- historycznych poematów *Jadwiga*, *Ogródek różany z Tomasza z Kempis*, *Sebastian Gomez*, *powiastka mulata Murilla*;
- nadanych przez Pabrzeża, ale zaproponowanych przez Aleksandrę Wolfgang około **43 nowych nazw roślin**;
- licznych **herbariów**.

Dominik Cezary Chodźko po śmierci Aleksandry Wolfgang napisał: „Chlubne po sobie zostawiła wspomnienie życia poświęconego ludzkości i naukom”⁷³, Jerzy Pabrzeż

⁷⁰ R. Griškaitė, op. cit., s. 81.

⁷¹ Ibidem, s. 203–204.

⁷² S. Zalyš, V. Gardžiulis, *Profesorius Jonas Friderikas Volfgangas ir Paluknys*, „Galvė” 1996, nr 47(6642).

⁷³ D.C. Chodźko, op. cit., s. 161.

wyraził podziękowanie w imieniu całego świata naukowego: „Warta zaiste wielkiego szacunku u świata uczonego”⁷⁴ i oficjalnie jej podziękował w swojej pracy *Taislós Augymynis*: „Apar (oprócz) priwestuuju, bówa dar yr kytuu, kóryi palęggwyna móna waargus pri yszdawyma to Weykala: ysz kóriu wysópyrmiausioji bówa Jomiilestayty Panna Alexandra Wolfgang, kóriu ysz paógynyma Szłovingiausy Tytószy sawa aukszcziaw priiwestoyjy” [pol. Oprócz wymienionych osób, byli też inni, którzy pomogli mi w wydaniu tego dzieła: wśród których jako pierwsza była Panna Aleksandra Wolfgang, córka Szanownego Ojca swego, wyżej wymienionego]⁷⁵. Jedyne nieliczni współcześni Aleksandry mogli przeczytać te słowa, ponieważ napisania w 1843 r. praca ukazała się drukiem dopiero w 1900 r. i tylko częściowo.

Ogromną zasługą Aleksandry Wolfgang dla nauki jest to, iż wszystkie dzieła pisała w ojczystym języku polskim. Miała świadomość i wiedzę, iż wydając tłumaczenia dzieł autorów zagranicznych oraz własne prace, przekładając na język polski dokonania ojca, przyczynia się do rozwoju polskiego języka literackiego i naukowego. W ten sposób upowszechniała naukę, wiedzę i literaturę w języku polskim, która w I poł. XIX w. było mocno ograniczona.

W historii została zapisana nie tylko jako córka swego ojca-profesora, ale jako kobieta, która wniosła osobisty wkład w rozwój naukowy i literacki. Dla współczesnego świata nauki oraz społeczeństwa Litwy i Polski jest raczej osobą nieznaną.

Monografia Redy Griškaitė *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatę Aleksandra Volfgangaitė* opisuje stosunki między członkami rodziny Wolfgangów, w świecie naukowym, społeczeństwie i wspólnocie lokalnej. Wyzwaniem dla naukowców i badaczy pozostaje nie tylko odszukanie chociażby listów Aleksandry Wolfgang do Pawła Gieniusza oraz zdjęcia Aleksandry Wolfgang (w zasobach wileńskich archiwów są zdjęcia wszystkich członków rodziny, jedynie zdjęcie Aleksandry nie zostało jeszcze odnalezione), ale też innych dzieł rodziny Wolfgangów, które z pewnością pozwoliłyby na dokładniejszą analizę ówczesnej sytuacji społeczeństwa w zaborze rosyjskim, działalności Uniwersytetu Wileńskiego, prowadzonych prac, badań i dyskursów naukowych polskiej elity I poł. XIX w. na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej.

Bibliografia

Opracowania

Bieliński J., *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej, bibliograficznie przedstawiony. Przyczynek do dziejów medycyny*, wydanie i nakład Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego, Warszawa 1889.

⁷⁴ J.A. Pabrež, *List do Jana Fryderyka Wolfganga*, Kretynga, 1829–04–23, LMAVB RS, f. 7, b. 309, k. 14–15.

⁷⁵ Idem, *Taislius augymynis*, opr. O. Kažauskaitė, R. Šepetytė, Lietyvių kalbos institutas, Vilnius 2009, t. 1, s. 53–54.

- Bieliński J., *Uniwersytet wileński (1579–1831)*, druk Władysława Ludwika Anczyca i Spółki, nr 3, Kraków 1899–1900.
- Bogucka M., *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*, Ossolineum, Wrocław 1987.
- Bogunka M., *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po XXI wiek*, Trio, Warszawa 2005.
- Chodkowska M., *Podstawowe dylematy ról kobiecych w społeczeństwach uprzemysłowionych a konflikty ról kobiet w Polsce*, w: *W służbie praw człowieka, księga pamiątkowa ku czci profesora Hamny Waśkiewicz*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1994/1995, t. 22/23, z. 1.
- Chodźko D.C., *Jan Fryderyk Wolfgang, profesor farmacji, farmakologii i chemii policyjno-sądowej w byłym Uniwersytecie Wileńskim*, „Przegląd Europejski, Naukowy, Literacki i Artystyczny” 1863, nr 3.
- Dagys J., *Jurgio Pabrėžos gyvenimas ir darbai*, Mintis, Vilnius 1972.
- Gach P.P., *Kartuzi na ziemiach polskich w latach 1772–1831*, „Roczniki Humanistyczne” 1987, t. 35, z. 2, s. 123–137.
- Griškaitė R., *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatę Aleksandra Volfgangaitė*, Lietuvos Istorijos Institutas, Vilnius 2016.
- Harmak A., *Prototyp ról kobiecych w kanonie polskiej literatury dziewiętnastowiecznej*, w: *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, red. W. Jamrożek, D. Żołądz-Strzelczyk, t. 2, Poznań 2001.
- Hryniewiecki B., *Ksiądz Jerzy Pabrėž (O. Ambroży), zasłużony badacz flory Żmudzi*, „Wszechświat” 1914, t. 33, nr 3(1649), s. 34–38.
- Hulewicz J., *Walka kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, Drukarnia polska, Warszawa 1936.
- Jasińska K., *Kobieca twarz uczelni*, „Przegląd Uniwersytecki” 2014, nr 1.
- Jasińska K., *Kobieca twarz uczelni – pionierki*, „Przegląd Uniwersytecki” 2015, nr 1.
- Jasińska K., *Kobieca twarz uczelni – pionierki*, „Przegląd Uniwersytecki” 2015, nr 2.
- Kierzek A., Fal, A.M., Kuciel-Lewandowska J., Pozowski A., Paprocka-Borowicz M., *Osiągnięcia Ksawerego Wolfganga (–1864) w rozwoju Druskiennik*, „Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie” 2010, nr 2(56).
- Kolbuszewska J., *Polki na uniwersytetach – trudne początki*, „Sensus Historiae” 2017, vol. 26, 1.
- Köhler P., *Portrety botaników polskich*, „Wiadomości Botaniczne” 1996, nr 40(1).
- Maślankiewiczowa Z., *Biologowie polscy*, Biblioteczka biologiczna, z. 6, Książnica – Atlas, Lwów–Warszawa 1938.
- Misiurek J., *Kartuzjańska szkoła duchowości*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, wyd. „M”, Lublin–Kraków 2002.
- Nierzwicki K., *Księgozbiór kartuskiego klasztoru Sanctae Crucis prope Berezam w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia” 2000, z. 4(340), s. 67–101.
- Oleszakowa J., *Dwusetna rocznica urodzin florysty żmudzkiego – ks. Jerzego Pabrėža-Ambrosiusa*, „Wiadomości Botaniczne” 1971, t. 15, z. 3.
- Olubiński A., *Rola społeczna a procesy socjalizacji i wychowania*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1990, z. 2, s. 267–284.
- Ostrowska T., *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie na Wileńszczyźnie w XIX wieku*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. 7, nr 1.
- Sideravičius J., *Santuokos i šeimos santykių teisinis reguliavimas Lietuvoje 1795–1840 metais*, w: *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX amžiais*, red. P. Dičius, V. Andriulis, V. Raudeiliūnas, S. Vansevičius, Mintis, Vilnius 1981.
- Stawiak-Ososińska M., *Ponętna, uległa, akurdatna... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Impuls, Kraków 2010.

- Syguła J., *Pozycja i rola kobiety w rodzinie na ziemiach polskich w XIX stuleciu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2009, z. 136, s. 57–76.
- Szlendak T., *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2010.
- Turkowski T., „Gieniusz Paweł”, *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948–1958.
- Węglowski A., *Wieki bezwstydu*, Znak, Kraków 2018.
- Wójtewicz A., *Kobiety w przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja*, „Litteraria Copernicana” 2017, nr 2(22), s. 103–118.
- Zalys S., Gardžiulis V., *Profesorius Jonas Friderikas Volfgangas ir Paluknys*, „Galvė” 1996, nr 47(6642).
- Zienkiewicz R., *Wspomnienia o księdzu Pawle Gieniuszu*, „Atheneum” 1850, nr 5.

Dzieła oryginalne

- Gieniusz P. (org. Ks. P. G.), *Kilka wrażeń z wycieczki od Starych Trok do Nowych*, „Ondyna Druskienickich Źródeł” 1845, nr 2.
- J... Teresa, *Bławatek i żyto*, Komentarz Ksawerego Wolfganga, „Ondyna Druskienickich Źródeł” 1844, nr 1.
- Lekarz obywatel przez Pana de Balzac przełożył Felicyan Tustanowski*, nakładem tłumacza, Wilno 1838, t. 1, LMAVB, 26024.
- Moje więzienia. Pamiętniki Sylwiusza Pellico z Saluzzo z przypisami Piotra Maroncellego tłumaczył Felicyan Tustanowski*, nakładem wydawcy, Wilno 1837, LMAVB, 2-351797.
- Orzeszkowa E., *Marta*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1979.
- Pabrež J.A., *Botanika, arba Taislius Auguminis*, Shenandoah 1900.
- Pabrež J.A., *Taislius augyminis*, oprac. O. Kažauskaitė, R. Šepetytė, Lietuvių kalbos institutas, t. 1–3, Vilnius 2009.
- Wolfgang A., *Eugilda Roccia poemat Sylwiusza Pellico*, nakładem Księgar. R. Rafałowicz, Wilno 1841, LMAVB, 18780.
- Wolfgang A., *Jadwiga*, „Ondyna Druskienickich Źródeł” 1846, nr 1(49).
- Wolfgang A., *Monografia skrzypów*, wyd. Józef Zawadzki, Wilno 1826, LMAVB RSS, L-19/2-279.
- Wolfgang A., *O Pellegrynie albo perle nieporównaney braci Zozima. Przez G. Fischera de Waldheim vice-prezydenta Akademii Cesarsko-Medyczno-Chirurgicznej w Moskwie. Przekład z francuskiego Panny Alexandry Wolfgang*, Typograf Uniwersytetu Imperatorskiego Józef Zawadzki, Wilno 1822, LMAVB, 4237612.
- Wolfgang A., *O życiu i dziełach Johna Howarda, wiadomość zebrana przez Pannę Alexandrę Wolfgang*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1821, nr 11.
- Wolfgang A., *Przepisy homeopatyczne*, manuscript, 1833–1861, LMAVB RS, f. 9, b. 241.
- Wolfgang A., *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1823, nr 1–6.
- Wolfgang A., *Rys historyczny usiłowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych*, wyd. Józef Zawadzki, Wilno 1830, VUB, U 66080.
- Wolfgang A., *Wyjątki z dzieła pod tytułem: Les vertus du christianisme par J.M. Gassier, Paris, 1818. Przekład Panny Alexandry Wolfgang*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1822, nr 2.
- Wolfgang A., *Zgon sieroty*, „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z Wiadomościami ku Wydoskonaleniu jey Służącemi” 1824, nr 8.

Dokumenty archiwalne

- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB) [Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich], rankraščių skyrius (RS) [Dział Rękopisów]:
- Adamowicz A.F. (po 1859 r.). Materiały do biografii Jana Fryderyka Wolfganga przygotowane przez Adama Ferdynanda Adamowicza, brudnopis, f. 80, b. 1372, karty 11–12;
- Pabrež J.A. (1828–08–04). List Jerzego Ambrożego Pabreża do Jana Fryderyka Wolfganga z Kretynki do Wilna, f. 7, b. 309, karty 1–2;
- Pabrež J.A. (1829–04–23). List Jerzego Ambrożego Pabreża do Jana Fryderyka Wolfganga z Kretynki do Wilna, f. 7, b. 309, karty 14–15;
- Wolfgang A. (1861–06–27). List Aleksandry Wolfgang do Emilii Titius z Połuknia do Wilna, f. 7, b. 222, karty 1–2.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (LVIA) [Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne]:
- Malewski Sz., Berkman J.K., Skideł J., Małachowicz K. (1828–10–06). Pismo Szymona Malewskiego, Jana Karola Berkmana, Jana Skideła i Karola Małachowca do rektora Uniwersytetu Wileńskiego Waclawa Pelikana, f. 576, ap. 2, b. 2397, k. 3;
- Nowosilcow N. (1830–04–07). Pismo do głównego Rektora Uniwersytetu wileńskiego, f. 576, ap. 2, b. 2397, k. 13;
- O сочинении Девуцы Александры Вольвганъ подь заглавиемъ Rys historyczny usilowań w uczeniu głuchoniemych i zakładów na ten cel przeznaczonych* (1828–1830). Teczka zawierająca pisma, listy, pozwolenia na dedykację i druk monografii Aleksandry Wolfgang, f. 576, ap. 2, b. 2397.
- Romanow K. (1830–04–10). Pismo wielkiego księcia Konstantego do protektora edukacji okręgu Wileńskiego N. Nowosilcowa, f. 576, ap. 2, b. 2397, k. 15.
- Vilniaus universiteto biblioteka (VUB) [Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego], rankraščių skyrius (RS) [Dział Rękopisów]:
- Adamowicz A.F. (1859–05–21). Mowa pożegnalna Adama Ferdynanda Adamowicza na pogrzebie Jana Fryderyka Wolfganga, brudnopis, f. 26, b. 161, k. 7.
- Adamowicz A.F. (1868–09–12). List z Wilna do Połuknia do Emilii, Wilhelminy i Weroniki Wolfgang, w języku francuskim, f. 26, b. 216;
- Gieniusz P. (b.r.–06–16). List do Aleksandry Wolfgang z Wilna do Połuknia, f. 7, b. 36, k. 84–85.
- Gieniusz P. (b.r.–08–19). List do Aleksandry Wolfgang ze Starych Trok do Połuknia, f. 7, b. 36, k. 361–362;
- Gieniusz P. (b.r.–12–24). List do Aleksandry Wolfgang ze Starych Trok do Połuknia, f. 7, b. 36, k. 30–31;
- Gieniusz P. (1844–05–20). List do Aleksandry Wolfgang ze Starych Trok do Sankt Petersburga, f. 7, b. 36, k. 375–376;
- Gieniusz P. (1838–1848). Listy z Wilna, Starych Trok, Łunina do Aleksandry Wolfgang w Połukniu i Sankt Petersburgu, f. 7, b. 36;
- Wolfgangówna E. (1863–05–06). List Emilii Wolfgangówny do Adama Ferdynanda Adamowicza z Połuknia do Wilna, f. 26, b. 2733, karta 1.